

Степанова Олена Анатоліївна,
доктор культурології, доцент,
завідувач кафедри менеджменту туризму
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
elen_d@i.ua

КУЛЬТУРА «МОВИ ТІЛА» У ХРИСТИЯНСЬКОМУ РИТУАЛІ

Мета роботи – аналіз культури «мови тіла» у християнському ритуалі. **Методологія** дослідження базується на використанні системно-структурного та семіотичного наукових методів у представленні християнського ритуалу як цілісної структури і в розкритті окремих прикладів культури «мови тіла» на основі структурно-семантичної інтерпретації релігійного символізму. **Наукова новизна.** Уперше пропонується запровадити поняття «мова тіла» та «ідіоми тіла» у загальному структурно-комунікативному й семіотичному дослідженні релігійного ритуалу на прикладі християнських традиційних обрядів і літургійних богослужінь. Доводиться, що розуміння культури «мови тіла» християнського ритуалу – важлива складова усвідомленого й актуалізованого сприйняття віроповчального й культурного змісту в релігійних практиках. **Висновки.** Ритуалізована «мова тіла» в релігійних практиках виявляється як один із їхніх основних емотивно-чуттєвих, художньо-мистецьких і богословсько-культурних засобів передавання інформації, що сприяє спільнотній реінтеграції, утвердженню внутрішньої конфесійної ідентичності, почуття солідарності на основі розуміння спільних невербальних комунікативних ресурсів. Інтерпретації конвенційного характеру символічної «мови тіла» в релігійному ритуалі, зокрема християнській літургії, роблять участь у ньому усвідомленою через розуміння значення і сенсу.

Ключові слова: «мова тіла», християнський ритуал, «ідіома тіла», символ, культура, літургія.

Степанова Елена Анатольевна, доктор культурологии, заведующая кафедрой менеджмента туризма Открытого международного университета развития человека «Украина»

Культура «языка тела» в христианском ритуале

Цель статьи – анализ культуры «языка тела» в христианском ритуале. **Методология работы** базируется на использовании системно-структурного и семиотического научных методов в представлении христианского ритуала как целостной структуры и в раскрытии отдельных примеров культуры «языка тела» на основании структурно-семантической интерпретации религиозного символизма. **Научная новизна.** Впервые предлагается ввести понятие «язык тела» и «идиомы тела» в общем структурно-коммуникативном и семиотическом исследовании религиозного ритуала на примере христианских традиционных обрядов и литургических богослужений. Доказывается, что понимание культуры «языка тела» христианского ритуала – важная составляющая осознанного и актуализированного восприятия вероучительного и культурного содержания в религиозных практиках. **Выводы.** Ритуализированный «язык тела» в религиозных практиках оказывается одним из их главных эмотивно-чувственных, художественно-творческих и богословско-культурных средств передачи информации, способствующих общинной реинтеграции, утверждению внутренней конфессиональной идентичности, чувства солидарности на основе понимания общин невербальных коммуникативных ресурсов. Интерпретации конвенционного характера символического «языка тела» в религиозном ритуале, в частности в христианской литургии, делают участие в нем осознанным через понимание значения и смысла.

Ключевые слова: «язык тела», христианский ритуал, «идиома тела», символ, культура, литургия.

Stepanova Olena, Doctor of Sciences in Cultural Studies, Head of the Tourism Management Department, Open International University of Human Development "Ukraine"

The Culture of “Body Language” in the Christian Ritual

Purpose of the article is to study the culture of “body language” in the Christian ritual. **The methodology** of the research on the use of system-structural and semiotic scientific methods in the representation of the Christian ritual as an integral structure and the disclosure of individual examples of the culture of “body language” by the structural-semantic interpretation of religious symbolism is based. **Scientific novelty.** For the first time to introduce the concept of “body language” and “idioms of the body” in the general structural-communicative and semiotic study of religious ritual, using the example of traditional Christian rituals and liturgical services is proposed. The understanding of the culture of the “body language” of the Christian ritual is an important component of the conscious and actualised perception of the doctrinal and cultural content in religious practices is proved. **Conclusions.** The ritualised “body language” in religious practices turns out to be one of their main emotionally-sensual, artistic-creative and theological-cultural means of information transfer, contributing to community reintegration, affirming an internal confessional identity, a sense of solidarity based on an understanding of common non-verbal communication resources. Interpretations of the general nature of the symbolic “body language” in religious ritual, in particular in the Christian liturgy, make participation in it conscious through an understanding of meaning and significance.

Key words: “body language”, Christian ritual, “idiom of the body”, symbol, culture, liturgy.

Актуальність теми дослідження. Тіло людини належить до двох універсальних порядків – природи та культури – і є своєрідним мостом між ними. Біологічна природа, фізіологія поєднуються з інтеракцією із навколишнім середовищем, що детерміновано суспільними та культурними реаліями. Вільям Шекспір (1564–1616) в одній із своїх ранніх комедій «Як вам це сподобається» (саме в цьому творі поміщено відомий монолог «Весь світ – театр») блискуче представив, можна сказати сучасною термінологією, гендерні ролі персонажів п'єси, що було зумовлено умовностями статевого та соціального і представлено у пасторально-бурлескних декораціях.

У сучасних гуманітарних науках, зокрема культурології, простежується значне зацікавлення людським тілом, яке хоча і належить до сфери природи, але інтегрально включене в культурний світ, що відповідним чином і детермінує специфіку його сприйняття та інтерпретації. Загальний огляд сучасної культури, особливо західної, свідчить про панування сексуальності, заохочення до занять спортом (не так із метою здоров'я, як творення певного образу тіла) та нав'язування певних образів молодих і здорових зірок шоу-бізнесу. Цілком відмінний дискурс культури тіла репрезентують релігійні традиції, в яких сприйняття натурально сотвореної сутності людини невіддільне від спроб осягнення надприродного, зокрема у способах вертикальної комунікації з відповідним знаково-символічними кодами мови релігії. На нашу думку, маємо підстави досліджувати цілком специфічну за інтенціями та виражальними засобами «мову тіла», як вона виражена у практиках тієї або іншої релігійної традиції, серед яких саме християнський ритуал є одним із найбільш багатопланових і широко розроблених. Комплексний аналіз культури «мови тіла» у християнському ритуалі репрезентує оригінальну й давню комунікативну систему, що є альтернативною у відношенні до сучасних позицій у сприйнятті людської тілесності в масовій культурі та свідомості. Анатолій Осипов у загальному аналізі місця тілесності в феноменології та антропології ХХ століття відзначає: «важливо переосмислити роль невербальних елементів психіки людини, підсвідомого і соматичних процесів її організму як факторів взаємодії суб'єкта й об'єкта. При взаємодії людини і символу завжди утримується у динамічній напрузі і єдності дія центробіжних сил суб'єктивного й об'єктивного, полем тяжіння яких виступає тілесність» [3, 114].

Аналіз досліджень і публікацій. Французький антрополог та етнолог Марсель Мосс (1872–1950) запропонував термін «техніки користування тілом», маючи на увазі

спосіб, «яким люди у різних суспільствах, на основі традиції, вміють користуватися власним тілом» [12, 99]. Учений навів приклади відмінностей у, здавалося б, універсальних варіантах людської поведінки (скажімо, техніки народження, сну, ходи, бігу, плавання, стрибання, метання тощо), в яких різні культури демонструють помітні відмінності. Авторитетний антрополог не зосереджується окремо на аналізі релігійних детермінант у «техніках користування тілом», але на нашу думку, вони є одними із важливих у формуванні культури і «мови тіла» в конкретній національній або макрокультурній традиції. Скажімо, в окремих напрямках ісламу піднятий вгору над головою вказівний палець символізує єдинобожжя, виражаючи те, що під небом немає нікого вищого від Аллаха, або поширений звичай серед мусульман нічого не розпочинати з лівої руки (їсти, вітатися тощо) або ноги (переступати поріг та ін.).

Представник т. зв. чиказької соціологічної школи, яка займалася, зокрема, проблемами соціології міста та поведінки в ньому людини, Ірвінг Гофман (1922–1982) розвинув дослідження «технік користування тілом» у щоденному житті під час взаємної присутності, котру він називає «зустріччю». У семантично-понятійному діапазоні «мови тіла» прикметне, зосібна у релігійних ритуальних практиках, визначення І. Гофмана традиційних і стандартизованих форм експресії, які він називає «ідіоми тіла» та зараховує до них «одяг, постави, пози, способи руху, жести, скажімо, махання рукою, салютування, а також міміка та різноманітні способи вираження емоцій» [9, 33]. У «мові тіла» християнського ритуалу таких «ідіом тіла» є немало, вони наділені певним значенням і виражають визначені «коментарі» до богослужбового змісту, що відчитується імпліцитно-символічно.

Православний богослов Аннік де Сузнель у своїй праці «Символіка людського тіла» [5] поєднує сучасні культурологічні концепції й традиційні релігійні уявлення стосовно символізму людського тіла, передусім на основі юдейських кабалістичних вчень, що базуються на лінгвістично-містичному інтерпретуванні давньоєврейської мови. У цьому дослідженні цікавою є спроба простежити зв'язок юдейського культу з християнським ритуалом, що значною мірою формувався і на основі взірців єврейської національної релігії та біблійних приписів богослужіння.

Британсько-американський історик пізньої античності Пітер Браун, котрому належить концепція континуїтету між античністю та середньовіччям, внаслідок якого виник т. зв. посткласичний світ, у праці «Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві» розглядає проблему гендеру і сприйняття тіла у цей період європейської історії. Науковець представляє кількасотлітню панорамну картину зміни античного способу життя, зокрема сприйняття тіла та сексуальності, на християнський аскетизм із його практиками сексуального утримання й целібату навіть протягом усього людського життя [2]. Звісно, на культуру «мови тіла» в християнському ритуалі значною мірою вплинули духовні аскетичні практики раннього християнства.

Мета дослідження полягає у розкритті культури «мови тіла» у християнському ритуалі.

Методологія. У статті використано системно-структурний та семіотичний наукові методи у представленні християнського ритуалу як цілісної структури і розкритті окремих прикладів культури «мови тіла» у християнському ритуалі на основі структурно-семантичної інтерпретації релігійного символізму, що базується на біблійній образності та церковних нарративах.

Виклад основного матеріалу. Тілесність у християнській традиції має свою специфіку розуміння та представлення у богословській та філософській спадщині, що, зокрема, знайшло свій вияв у розлогіх ритуальних практиках. Юрій Чорноморець у монографії «Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопігита до Геннадія Схоларія», де, зокрема, досліджено неоплатонізм Максима Сповідника в антропології, відзначає: «Містико-символічні зв'язки між тілесними органами та душевними здатностями є конструктивними елементами внутрішнього антропологічного символізму. Оскільки людина пов'язана також із Богом та світом, то

можливий зовнішній містичний символізм – людину, згідно з Максимом, можна й потрібно розглядати як «образ Божий» і «символ світу» («мікрокосм»). У межах теоцентричного світогляду середньовіччя особливого значення набувають роздуми про богообразність людини» [6, 285]. Таке християнське богословсько-філософське розуміння людини як образу Божого, що набуло домінуючого статусу в середньовічній думці, як бачимо, враховує й символічні референції інтерпретації в антропології, які виразилися і в церковному ритуалі та розлогім обрядовості – як канонізований у формі таїнств чи літургії, так і в народних обрядодійствах.

Сергій Аверинцев (1937–2004) із властивою йому глибиною та масштабністю висновків виділяє дві системи відмінностей у православно-католицьких розбіжностях, що сформувалися протягом століть. До першої з них належить віроповчальна догматика. А от «друга система стосується стилю поведінки, тілорухів, сакрального мистецтва, духовної красномовності молитов, піснеспівів та проповідей, до вимог особливого смаку, який виробився за століття існування православної культурної традиції» [1, 403], яка, безумовно, дещо відрізняється в різних православних країнах: скажімо, греки та українці чи румуни і білоруси мають свої особливості в ритуалах і проведенні богослужінь. Зрештою, це саме стосується і латинського обряду в культурному просторі католицької церкви, не кажучи вже про різні східні традиції в західному християнстві.

Використання символіки людського тіла у християнському ритуалі слід сприймати як більш широке узагальнююче сприйняття всезагального порядку в метафізичній парадигмі християнської філософії: «ототожнення світу з людським тілом – це усвідомлення світу як цілого, певне наближення до ідеї неперервності простору» [4, 342]. Символізм у релігійному обряді виступає як засіб і форма передавання відповідних значень та смислів [7, 1081]. «Техніка» використання тіла, його рухів, жестів, поз у християнському ритуалі має важливе значення у передачі комунікативного змісту канонічних або традиційних обрядодій. У нашій науковій статті не звертатимемося до релігієзнавчого і теологічного корпусу літератури, що розкриває поняття ритуалу, оскільки це вимагало б окремої роботи. Коротко звернемося до культурологічного розуміння релігійного ритуалу (на відміну, наприклад, від політичного, куртуазного чи дипломатичного): «Ритуал – це наперед визначений порядок певних актів і формул, що мають особливе символічне значення та завданням яких є зосередження уваги, думки і почуттів учасників на визначеному об'єкті з особливим значенням. Така послідовність характеризується незмінністю, а сам ритуал за необхідністю має публічний характер та, навіть якщо не передбачає присутності третіх осіб, повинен виконуватися урочистим і театральним способом. Релігійні ритуали – це акти поклоніння й пошанування якоїсь святості, котра існує поза світською реальністю і пронизує віруючих тривогою» [10, 331]. У нашій статті у представленні прикладів «мови тіла» у християнському культі звернемося до універсальних у різних конфесіях «ідіом тіла», зокрема, знаку хреста, лежання хрестом і ставання на коліна.

Пізньюантичні емпіричні дані та твори ранньохристиянських авторів підтверджують, що практика чинити знак хреста на собі, на інших особах або на певних предметах була поширена вже 150 року. На цю тему пише, скажімо, Тертуліан, який відзначав на початку третього століття, що християни використовують цей знак хреста (*signatio*) на початку і наприкінці якоїсь роботи, перед і після споживання їжі, під час прийняття купелі, перед сном тощо. Така практика майже постійного використання знаку хреста не була чимось дивним у контексті культури пізньої античності, адже в язичницькій традиції були поширені різні знакові жести, що були покликани вберігати від злих духів. Більше того, сам жест *signatio*, як і форма хреста, не були чимось невідомим до християнства. Наприклад, *signatio* чинили над римськими воїнами перед їхнім вирушенням на війну, ним позначали будівлі, рабів і речі як підтвердження власності. Звісно, що це не означає культурне запозичення цієї «мови тіла» з антично-язичницької культури сповідниками

Христа, адже в християнстві він наділений зовсім іншим сотеріологічним значенням. Signatio зайняло ще в епоху формування християнського ритуалу важливе в ньому місце: знак хреста робили під час прийняття до катехуменату, накладання рук, дарування освяченої солі, після екзорцизму й миропомазання.

Стосовно форм жесту хреста, то на початку його робили великим пальцем на чолі. Іполіт Римський (бл. 170(0170) – бл. 235) відзначає окремо важливість чола, вух і носа, а Кипріан Антіохійський (?–304) – вух, очей і чола. Ієронім (342–419/420) відзначає, що у певних ситуаціях знак хреста чинили на грудях, вустах, верхній губі, а під час хвороби – на хворому органі. До IX століття головний служитель літургії робив знак хреста лише на чолі. Складно сказати, коли точно з'явилася практика «великого» знаку хреста: можливо, у VIII чи IX століттях. Різниця у формі знаку хреста між східними (трьома пальцями, справа наліво) та західними (п'ятьома пальцями зліва направо) виникла приблизно в IX столітті. Стосовно трьох пальців (як символу Пресвятої Трійці), то приводиться також аналогія із жестом благословення у Стародавньому Римі, що можна побачити на античних скульптурах: витягнута права рука і три перші пальці, а два – загнуті (т. зв. латинське благословіння, правда, на сьогодні воно використовується православними християнами з відповідним семантичним значенням тринітарності й христологічності: перехрещені великий палець і мізинець разом із трьома зібраними до купи символічно означають грецькі літери ХС – Христός; згідно з іншою інтерпретацією, три пальці – символ Пресвятої, а два – двох природ – людської та божественної – Ісуса Христа) [див.: 11, 1736–1737; 8, 18–19]. Послідовники старообрядництва чинять знак хреста двома перстами, які бачимо високо підняті саме з таким ритуальним наміром на відомій картині Василя Сурикова (1848–1916) «Бояриня Морозова». Вірні Вірменської апостольської церкви хрестяться трьома пальцями, як і православні, але спочатку торкаються лівого рамена, а потім правого.

У латинському обряді Римо-католицької Церкви можна побачити у літургійних ритуалах лежання хрестом, зокрема, на початку обрядів Великої П'ятниці, під час священницького рукопокладення або в окремих орденах і спільнотах богопосвяченого життя при складанні монаших обітниць. Це також нерідко трапляється у художньому кінематографі, коли сценаристи прагнуть підкреслити ритуальну сакральність й містицизм певної сцени. У стародавніх східних культурах падання обличчям на землю або поклони із низьким згинанням тулуба, щоб можна було поцілувати взуття особи, якій віддається повага, було поширеною практикою. Відповідно у християнському ритуалі лежання хрестом – це зовнішній знак адорації Богові. У Велику П'ятницю католики таким чином виражають глибоке почуття власної мізерності перед обличчям Боголюдини, Який помер за гріхи світу. Коли особа, що рукопокладається, під час співання «Літанії до всіх святих» лежить перед зібраною спільнотою хрестом на долівці, то такою «ідіомою тіла» виражає цілковите віддання себе Богові, відчуття власної негідності, а також бажання підсилення молитов, які промовляються у довгій благальній молитві. Відповідно ставання на коліна є «спрощеним варіантом» «мови тіла» лягання хрестом обличчям доролу [8, 18–19].

Отож, у представлених інтерпретаціях подано традиційне, консервативно християнське розуміння одних із головних за значенням в «мові тіла» ритуалів на прикладах «ідіома тіла» знаку хреста, лежання хрестом і ставання на коліна.

Окремо відзначимо, що культура «мови тіла» у релігійній сфері стосується не тільки визначеного простором і часом конкретного ритуалу, але також і щоденного життя у найбуденніших виявах міського життя, коли впізнаваними є, скажімо, за способом ходіння і манерою звертання проповідники, місіонери чи волонтери певних релігійних організацій. Тому, коли людина прочитує цю комунікативну інформацію з рухів тіла, вона може або уникнути безпосереднього контакту, або ж, навпаки, звернутися за допомогою чи порадою й підтримкою.

Наукова новизна. Уперше пропонується запровадити поняття «мова тіла» та «ідіоми тіла» у загальному структурно-комунікативному й семіотичному дослідженні

релігійного ритуалу на прикладі християнських традиційних обрядів і канонізованих літургійних богослужінь. Доводиться, що розуміння культури «мови тіла» християнського ритуалу – важлива складова усвідомленого й актуалізованого сприйняття віроповчального й культурного змісту в релігійних практиках.

Висновки. На нашу думку, ритуалізована «мова тіла» у релігійних практиках виявляється як один із їхніх основних емотивно-чуттєвих, художньо-мистецьких і богословсько-культурних засобів передавання інформації, що сприяє спільнотній реінтеграції, утвердженню внутрішньої конфесійної ідентичності, почуття солідарності на основі розуміння спільних невербальних комунікативних ресурсів. Інтерпретації конвенційного характеру символічної «мови тіла» в релігійному ритуалі, зокрема християнській літургії, роблять участь у ньому усвідомленою через розуміння значення і сенсу.

Література

1. Аверинцев С. Византийский культурный тип и православная духовность: некоторые наблюдения. Человек. История. Весть. Сост. К. Сигов. Київ : Дух і літера, 2006. С. 403–422.
2. Браун П. Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві. Київ : Мегатайп, 2003. 520 с.
3. Осипов А. О. Онтологія духовності: монографія: у 2-х книгах. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Кн. I. 240 с.
4. Остащук І.Б. Сакральний символізм як феномен християнської комунікації: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11 / М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. 456 л.
5. Сузнель А. де. Символіка людського тіла, пер. з фр. Київ: Знання-Прес, 2003. 566 с.
6. Чорноморець Ю. П. Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопігита до Геннадія Схоларія. Київ: Дух і Літера, 2010. 568 с.
7. Яблоков И.Н. Ритуалы религиозные. Энциклопедия религий: под. ред. А. П. Забияко, А. Н. Красникова, Е. С. Элбакян. Москва : Академический проект ; Гаудеамус, 2008. С. 1081.
8. Forster D., OSB. Świat symboliki chrześcijańskiej: leksykon; (przekład i opracowanie W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński). Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2001. 544 s.
9. Goffman E. Behavior in Public Places : Notes on the Social Organization of Gatherings. New York: Free Press, 1963. 248 p.
10. Kultura i ciało // Wstęp do kulturoznawstwa / E.Baldwin, B.Longhurst, S.McCracken, M.Ogborn, G.Smith; Prekład z angielskiego M.Kaczyński, J.Łozinski, T.Rosiński. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2007. S. 307–362.
11. Leksykon liturgii. Opracowanie ks. B. Nadolski TChr. Poznań : Pallotinum, 2006. 1762 s.
12. Mauss M. Body Techniques. Sociology and Psychology: Essays by Marcel Mauss, ed. and trans. Brewster, B. London: Routledge & Kegan Paul, 1979. P. 95–123.

References

1. Averinzev, S. (2006). Byzantine cultural type and Orthodox spirituality: some observations. Human. History. Gospel / compiler K. Sigov. Kyiv: Dukh i Litera. PP. 403–422 [in Russian].
2. Brown, P. (2003). The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity. Kyiv: “Megataip” [in Ukrainian].
3. Osipov, A. O. (2008). Ontology of spirituality: monograph: 2 vol. Mykolaiv: Vyd-vo MDGU im. Petra Mogyly. Vol. I [in Ukrainian].
4. Ostashchuk, I. B. (2012). Sacred Symbolism as a Phenomenon of Christian Communication : Thesis for doctor of philosophy degree in specialization 09.00.11; Kyiv Taras Shevchenko National University, Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. Souzenelle, A. de. (2003). Symbolic of the human body; translation from French. Kyiv: Znannia-Pres [in Ukrainian].
6. Chornomorets, Yu. P. (2010). Byzantine Neoplatonism from Dionysius the Areopagite to Gennadius Scholarius. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

7. Yablokov, I.N. (2008). Religious rituals. Encyclopedia of Religions: edited by A. P. Zabiako, A. N. Krasnikova, E. S. Elbakian. Moscow : Akademicheskii proekt ; Gaudeamus. P. 1081 [in Russian].
8. Forster D., OSB. (2001). The world of Christian symbolism: lexicon; [transl. and edit. By W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński]. Warsaw : Instytut Wydawniczy Pax [in Polish].
9. Goffman, E. (1963). Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings. New York: Free Press.
10. Culture and body (2007). Introducing Cultural Studies / E.Baldwin, B.Longhurst, S.McCracken, M.Ogborn, G.Smith; English translation by M.Kaczyński, J.Łozinski, T.Rosiński. Poznań : Zys i S-ka Wydawnictwo. PP. 307–362 [in Polish].
11. Lexicon of the liturgy (2006). Preparation of father B. Nadolski TChr. Poznań : Pallotinum [in Polish].
12. Mauss, M. (1979). Body Techniques. Sociology and Psychology: Essays by Marcel Mauss, ed. and trans. Brewster, B. London: Routledge & Kegan Paul, 1979. P.95–123.